

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ

В останні десятиліття особливу актуальність має проблема прав людини. Саме вони набули значення концептуального центру, зумовили глибоке переосмислення й істотні зміни в юриспруденції, введення нових та перегляд деяких традиційних ідей і понять. Але, на жаль, поряд із популяризацією проблеми прав людини, а отже, й певними позитивними зрушеннями на шляху до покращення ситуації у цій сфері, слід констатувати й деякі негативні наслідки, серед яких чільне місце посідає проблема зловживання правом.

У юридичній літературі проблемою зловживання правом займалися В. Ємельянов [1], О. Малиновський [2], О. Поротікова [3], Т. Яценко [4], С. Зайцева [5], які найбільш повно досліджували еволюцію поглядів на дану проблему. Окремі аспекти зловживання правом вивчали А. Венгеров [6], М. Малєїн [7], М. Агарков [8] тощо.

Актуальність статті обумовлена тим, що, з одного боку, зловживання правом – це не якесь специфічне, абстрактне поняття, а явище, яке у сучасному світі пронизує усі сфери соціальної життєдіяльності, безпосередньо впливає на стан законності та правопорядку в суспільстві, ця категорія органічно вписалася у всі основні правові системи сучасності і знайшла своє відображення у науковій думці, а з іншого боку – існуючі теоретичні концепції, які відображені в наукових працях сучасних дослідників, недостатньо точно передають головну сутність цього феномену правового життя, стикаючись із яким, люди часто відчують себе слабкими і беззахисними, а відтак розгляд питання зловживання правом є своєчасним і соціально значущим.

Метою статті є комплексне теоретичне дослідження феномена зловживання правом, визначення його характерних особливостей, а також аналіз факторів, через які виникають

проблеми у кваліфікації явищ правової дійсності як «зловживання правом». Наукова новизна дослідження полягає в тому, що у ньому здійснене загальнотеоретичний аналіз поняття «зловживання правом», уточнено критерії розмежування правомірної реалізації суб'єктивного права та зловживання правом, сформульовано пропозиції щодо комплексу заходів, реалізація яких дозволить значно знизити кількість проблем, що виникають при попередженні та боротьбі зі зловживання правом.

Слід зазначити, що сама можливість та доцільність існування такої категорії, як зловживання правом, неодноразово критикувалась у науковій літературі, наприклад, у працях С. Братуся [9, с. 82], В. Рясенцева [10, с. 8–9], М. Агаркова [8, с. 427] тощо. Прихильники даного підходу, перш за все, звертали увагу на невизначеність поняття «зловживання правом», а також на принципову неможливість виділення такого типу поведінки, який при формальній відповідності нормам об'єктивного права є недопустимим.

Так, на думку М. Агаркова, який у цьому аспекті спирається на Планіоля, здійснення права не може бути протиправним, «ті дії, які називаються зловживанням правом, насправді здійснені за межами права» [8, с. 427]. Сутність цієї точки зору зводиться до того, що оскільки особа у своїй поведінці вийшла за межі наданого їй суб'єктивного права, то її не можна вважати особою, що здійснила своє право. У даному випадку вона не зловживає своїм правом, а лише діє протиправно. З цієї позиції термін «зловживання правом» дійсно є безглуздом і суперечливим. Тобто термін «зловживання правом» не чітко визначає зміст поняття, ним можна користуватися, якщо не забувати про його умовність.

Протилежної точки зору дотримується М. Бару, який вважає, що термін «зловживання

правом» має право на існування й означає такі відносини, що існують у дійсності, де уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому ззовні завжди спирається на своє суб'єктивне право [11, с. 118].

Заперечуючи проти цього, С. Братусь зазначає, що така позиція суперечить природі форми змісту права, що може призвести до порушення законності, до безпідставного розширення суддівського розсуду, що в такому протиставленні взагалі немає необхідності, оскільки відступ у використанні права від його соціального призначення – це відступ від закону з усіма наслідками. Тому він вважає, що здійснення права, яке суперечить його соціальному призначенню не слід кваліфікувати як зловживання правом [9, с. 82].

Ми вважаємо, що феномен зловживання правом справді існує. У правовій дійсності існують ситуації, коли особа здійснює своє суб'єктивне право, формально не порушуючи юридичних заборон, але завдає шкоди суспільним або особистим інтересам іншої особи. З одного боку, дані дії ще не підпадають під поняття правопорушення, оскільки з формальної точки не порушено жодної правової норми, а з іншого – завдають шкоди інтереси суспільства або держави, а отже, уже не можуть кваліфікуватися як правомірна поведінка.

Можна виокремити такі ознаки зловживання правом:

1) воно існує лише при здійсненні особою свого суб'єктивного права. При зловживанні правом уповноважений суб'єкт допускає недозволене використання свого права, але при цьому спирається на суб'єктивне право. Зловживання правом відбувається в процесі реалізації права і тому завжди має вольовий характер;

2) використання цього права не за його соціальним призначенням, а із заподіянням шкоди суспільним або особистим інтересам. Про зловживання правом можна говорити лише тоді, коли уповноважений суб'єкт, діючи в рамках належного йому суб'єктивного права, використовує такі форми його реалізації, які виходять за встановлені законом рамки здійснення права. При зловживанні правом завжди завдано шкоду або доведено її очевидність і невідворотність у майбутньому та умисел на заподіяння такої шкоди;

3) відсутність порушення конкретних юридичних заборон (тобто їх додержання) або

невиконання обов'язків (тобто їх виконання).

На підставі наведених ознак зловживання правом можна визначити як особливий вид правової поведінки, який полягає у використанні громадянами своїх прав у недозволеній спосіб, що суперечить призначенню права, внаслідок чого завдаються збитки (шкода) окремій особі, суспільству або державі.

Зловживання правом проявляється саме у сфері дії права, а не у сфері дії інших соціальних норм, у тому числі норм моралі, до порушення яких на достатніх підставах можна було б віднести (і на практиці, на жаль, часто відносять) друге значення полісемантичного слова «зловживання», що означає недобросовісні дії, як коли б у терміні «зловживання правом» був відсутнім, так би мовити, «обмежувач», роль якого і відіграє «право».

Протиправність поведінки як юридична ознака правопорушення при зловживанні правом явно не виражена. Протиправність поведінки при зловживанні правом полягає в суперечності не стільки закону, скільки правам та інтересам постраждалого від зловживання правом.

Зловживання правом слід віднести до категорії правової поведінки, оскільки правовою є будь-яка юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних чи колективних): вона передбачена нормами права і тягне за собою юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні або негативні). Дана категорія характеризується ознаками, притаманними будь-якій правовій поведінці: 1) соціальна значущість, яка залежно від форми зловживання може визнаватися як індивідуальна або соціально шкідлива; 2) психологічна характеристика, яка полягає в тому, що зловживання правом перебуває під контролем свідомості й волі особи [12, с. 349–350]; 3) юридична ознака, сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації зловживання правом; 4) здатність викликати юридичні наслідки, які при визнанні конкретного випадку зловживання правом протиправним тягне за собою негативні юридичні наслідки; 5) динамічна ознака, яка полягає в тому, що тільки конкретний свідомо-вольовий вчинок (дія або бездіяльність) суб'єкта права у сфері правового регулювання будь-яких відносин може оцінюватися з точки зору права як зловживання правом.

Найбільш поширеними формами зловживання правом є:

1) шикана (від німецького *Schikane* – причіпка) – зловживання правом із єдиною метою – завдати шкоди іншій особі. Визначальною ознакою зловживання правом у даному випадку є прямий умисел особи – завдати шкоди іншій особі, що на практиці дуже важко довести;

2) зловживання правом з метою задоволення власних корисливих інтересів. Достатньо широкий простір свавільного розсуду, що надається суб'єкту при виборі способів реалізації свого суб'єктивного права, породжує спокусу отримати більше благ, ніж передбачалося законодавцем при юридичному закріпленні певного права. У такому випадку завдання шкоди іншій особі є «побічним ефектом» таких дій;

3) використання суб'єктивних прав із метою обмеження конкуренції, а також зловживання домінуючим становищем на ринку. На перший погляд, подібні дії здійснюються для досягнення іншої мети, аніж завдання шкоди своєму конкурентові. До таких цілей належать приваблення споживачів, збільшення доходу тощо. Проте досить часто це супроводжується завданням збитків або шкоди діловій репутації конкурента;

4) зловживання владою та посадовими повноваженнями. Вся еволюція державної влади, починаючи від диктату вождів і закінчуючи поділом влади у сучасних демократіях, є, власне, історія боротьби народу зі свавіллям та зловживанням владою. Ш.-Л. Монтеск'є писав: «Відомо вже з досвіду століть, що будь-яка людина, наділена владою, схильна нею зловживати, і вона йде в цьому напрямку, доки не досягне необхідної їй межі... Щоб не було можливості зловживати владою, потрібен такий стан речей, за якого різноманітні влади змогли б стримувати одна одну» [13, с. 289].

Структура феномену «зловживання правом» містить ті ж складники, що й формальна структура правомірного діяння. А отже, необхідно з'ясувати, в якій частині механізм зловживання правом відрізняється від механізму правомірної поведінки. Необхідно звернути увагу на проблему соціальної дії прав, звідки видно, що особливе значення як у механізмі правового регулювання, так і в механізмі зловживання правом має правосвідомість. Адже неможливо оцінити вплив права на людину

лише за зовнішніми проявами, тобто за поведінкою того чи іншого суб'єкта, оскільки об'єктивні суспільні процеси формують поведінку людей не автоматично, а лише через правосвідомість. Це означає, що кожен нормативно-правовий акт, усі правовідносини, перш ніж реалізуватися в практичній діяльності (поведінці), проходять через своєрідний «фільтр» – стереотипи, установки, оцінки, юридичні знання, тобто через правосвідомість. Тобто внутрішнім двигуном правомірної поведінки особи є правосвідомість. У літературі можна зустріти термін «індивідуальне нормативно-інструментальне мислення», яке в науковий обіг ввела С. Зайцева. Вона тлумачить дане поняття як мислення, що пронизує весь процес реалізації зловживання правом, є спускним гачком усіх процесів зловживання [14, с. 10–12] Тому вона робить спробу сформулювати дефініцію поняття «зловживання правом» і визначає його як поняття, що має охоплювати всі, незалежно від способу здійснення, випадки реалізації, закладених у нормативному матеріалі, можливостей, від яких страждає юридично визнана свобода інших осіб [5, с. 111].

Терміном «зловживання правом» можна визначати лише ті ситуації, які безпосередньо стосуються права, правового регулювання. Ситуації, які суперечать нормам моралі та іншим соціальним нормам, що діють у суспільстві, не можуть бути зловживанням правом. Однією з причин виникнення ситуацій зі зловживанням правом є ставлення особи до права лише як до інструменту, що є ефективним або неефективним для досягнення мети конкретною особою. Наявність у сучасному кримінальному та цивільному законодавстві понять зловживання правом пояснюється прискореним процесом трансформації правової категорії зловживання правом у нормативну тканину законодавства.

Врешті-решт, зловживання правом – це феномен або правової поведінки (тут критерієм оцінки є буква закону), або протиправної поведінки (тут критерієм оцінки є дух права).

Узагальнюючи все вищезазначене, слід зазначити, що з точки зору загальної теорії держави та права зловживання правом необхідно розглядати як похідну юридичну категорію, тобто як узагальнене поняття, яке включає в себе категорії галузевих юридичних наук

(зловживання конституційними правами, зловживання цивільними правами, зловживання цивільними правами, зловживання батьківськими правами тощо). Вихідною юридичною категорією (максимально узагальненим по-

няттям) у даному випадку є категорія «правова поведінка», яка, поряд зі зловживанням правом, включає в себе правопорушення та правомірну поведінку.

Література

1. Емельянов В. Пределы осуществления гражданских прав / В. Емельянов // Российская юстиция. – 1999. – № 6. – С. 15–18.
2. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом (теоретико-правовое исследование) / А. А. Малиновский. – М. : Юрлитинформ, 2010. – 320 с.
3. Поротикова О. А. Проблема злоупотребления субъективным гражданским правом : дис... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Поротикова Ольга Александровна. – Саратов, 2002. – 206 с.
4. Яценко Т. С. Шикана как правовая категория в гражданском праве : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право ; Предпринимательское право ; Семейное право ; Международное частное право» / Т. С. Яценко. – Ростов н/Д, 2001. – 28 с.
5. Зайцева С. Г. «Злоупотребление правом» как правовая категория и как компонент нормативной системы законодательства Российской Федерации / С. Г. Зайцева. – Рязань : Поверенный, 2002. – 150 с.
6. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник / А. Б. Венгеров. – М. : Новый Юрист, 1998. – 624 с.
7. Малеин Н. С. Современные проблемы юридической ответственности / Н. С. Малеин // Государство и право. – 1994. – № 6. – С. 23–32.
8. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков // Известия АН СССР, Отделение экономики и права. – 1946. – № 6. – С. 424 – 436.
9. Братусь С. Н. О пределах осуществления гражданских прав / С. Н. Братусь // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 79–86.
10. Рясенцев В. А. Условия и юридические последствия отказа в защите гражданских прав / В. А. Рясенцев // Советская юстиция. – 1962. – № 9. – С. 7–10.
11. Бару М. И. О ст. 1 Гражданского кодекса / М. И. Бару // Советское государство и право. – 1958. – № 12. – С. 117–118.
12. Загальна теорія держави і права : [підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів] / [М. В. Цвік, В. Д. Ткаченко, Л. Л. Богачова та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
13. Монтескье Ш. Избранные произведения / Ш. Монтескье. – М. : Политиздат, 1955. – 447 с.
14. Зайцева С. Г. Злоупотребление правом / С. Г. Зайцева // Юрист. – 2003. – № 4. – С. 10–12.

Надійшла до редколегії 19.03.2010

Анотації

Досліджено феномен зловживання правом. На основі аналізу різних поглядів на проблему існування зловживання правом обґрунтовано положення про те, що зловживання правом є видом правової поведінки; з'ясовано його характерні риси та подано загальну характеристику основних видів цього феномену.

Исследован феномен злоупотребления правом. На основании анализа различных взглядов на проблему существования злоупотребления правом обосновано положение о том, что злоупотребление правом является видом правового поведения; определены его характерные черты и дана общая характеристика основных видов этого феномена.

Phenomenon of law abuse is researched. It is grounded that law abuse is a kind of legal behavior on the bases of conducted analysis of different conceptions on the problem of existing law abuse. Its typical features are defined; general characteristics of the main kinds of this phenomenon are presented.